

PIETER OBBEMA

**De middeleeuwen
in handen**

Over de boekcultuur
in de late middeleeuwen

Hilversum
Verloren
1996

8: Het Register van Rooklooster op de weegschaal*

Er zijn twee wegen naar het middeleeuwse boekenbezit in de Lage Landen. De eerste loopt langs de handschriften. Die zijn, zoals hiervoor al is uiteengezet, in het algemeen maar heel gebrekkig bewaard. Wat er over is, geeft veelal een vertekend beeld van de oorspronkelijke bestanden, ook als het om kloosterboeken gaat. De andere weg voert langs middeleeuwse bibliotheekcatalogi en andere secundaire bronnen. Ook daarvan is nog maar heel weinig terug te vinden. Maar dat weinige heeft als groot voordeel dat het een adequaat beeld geeft van de situatie. Althans naar de maatstaven van de tijd en binnen de opzet die de bewerkers voor ogen stond. Deze bronnen, meestal niet meer dan een lijstje met boektitels, kunnen ondanks hun gortdroge karakter fascinerende lectuur zijn. Tenminste als duidelijk is hoe ze moeten worden geïnterpreteerd. En dat geeft nogal eens problemen.

Dat geldt in het bijzonder voor de herhaaldelijk besproken en tegelijk meest raadselachtige bron uit de Nederlanden, bewaard in een Weens handschrift dat bekend staat onder de misleidende benaming *Catalogus of Verzamelcatalogus van Rooklooster*, aldus genoemd naar het Rooklooster in het Zoniënwoud in Brussel, de plaats waar de catalogus in de jaren dertig van de zestiende eeuw werd geschreven.¹ Het is een nogal omvangrijk en onoverzichtelijk handschrift op papier van 439 bladen in folio, voor het grootste deel gevuld met boektitels in een cursief schrift, met daarop weer talrijke annotaties, die soms leesproblemen geven (afb.41). Kortom, het is een hand-

schrift dat alle karakteristieken heeft van een lastig administratief stuk. En dan heeft het ook nog een lange, gecompliceerde voorgeschiedenis.

Vragen rondom het handschrift

Al heel wat boekhistorici hebben zich het hoofd gebroken over het handschrift en aan plannen tot uitgave heeft het nooit ontbroken. Theodor Gottlieb was de eerste die de betekenis van het handschrift inzag, maar daardoor ook een dam opwierp voor het onderzoek van Willem de Vreese. Die moest in 1896 tot zijn woede bemerken dat hij het handschrift niet in handen kreeg, omdat een ander er al mee bezig was. Op eenzelfde manier zou Van Mierlo, vermoedelijk vanwege plannen van Mohlberg, aanvankelijk vastlopen. Wel kreeg hij later een fotokopie geleverd, die nu in de bibliotheek van het Antwerpse Ruusbroecgenootschap berust. Daarna nam de Münchener latinist Paul Lehmann, grondlegger van het corpus van Duitse en Zwitserse bibliotheekcatalogi (*MBKDS*), het initiatief over. Zijn onderzoek resulteerde in twee nog steeds lezenswaardige studies, maar weer kwam het niet tot een uitgave.

Kort na de Tweede Wereldoorlog wierp de Leuvense geleerde J.M. de Smet zich op het onderzoek, zonder enig resultaat. Omstreeks 1980 nam het Ruusbroecgenootschap de vlag over, toen men daar, na de inlijving bij de UFSIA (Antwerpen), nieuwe perspectieven zag voor

*. Oorspronkelijk verschenen onder de titel *The Rooklooster Register evaluated in Quaerendo* 7(1977), p.326-53. Mijn onderzoek was aanvankelijk vooral gericht op de gegevens over de bibliotheek van het Deventer Heer-Florenshuis (Obbema 1973, inz. p.26-28). In het artikel van 1977 werkte ik een eerder gelanceerde stelling uit dat het Register van Rooklooster via het bekende Register van Sint Maarten terugging op een ouder Register, het Register van Gaesdonck. In 1977 leverde ik ook een pleidooi voor een uitgave van het straks te noemen Weense handschrift in

facsimile. Dat is hier weggelaten. De techniek heeft het achterhaald, want de databases, waarover men nu kan beschikken, maken het eenvoudiger het grote aantal gegevens waar het hier om gaat, te beheersen. Daardoor komt een uitgave van de relevante titels weer binnen bereik. Die is thans in voorbereiding. Vgl. mijn 'Naar een corpus van middeleeuwse bibliotheekcatalogi uit de Noordelijke Nederlanden', in J.M.M. Hermans e.a., *Boeken in de late Middeleeuwen, Verslag van de Groningse Codicologendagen*, Boekhistorische reeks 1 (Groningen 1994), p.325-36.

Bij de revisie van het artikel beschikte ik over een complete tekst van de Noordnederlandse titels en een index op alle verwijzingen naar de andere bibliotheken. Die vragen echter nog om een controle ophet handschrift en een bibliografische bewerking. Vandaar dat aantallen vermeldingen in de volgende bladzijden bij benadering zijn gegeven. 1. Hs. Wenen, ÖNB, s.n. 12.694 (fotocopie o.a. Leiden, UB, afd. Westerse handschriften). Zie over Rooklooster en zijn bibliotheek *Mon. Windesh.*, 1, p.108-30, inz. p.113-16, met de daar aangehaalde literatuur.

een uitgave; Hendrickx en Verdeyen meldden zich als kandidaat voor de onderneming. Ook dit keer liepen de plannen stuk op de weerbarstige tekst, de reusachtige omvang van de bron en vooral op een gebrek aan vooronderzoek. Wat dat betreft is een vluchtige poging tot uitgave van Van Mierlo illustratief. Hij gaf in 1930 een bescheiden stuk van het handschrift uit zonder de structuur van de tekst voldoende te doorzien, waardoor zijn uitgave pas in combinatie met een fotokopie van het handschrift doorzichtig wordt. Zo is het belangrijkste pad naar de laat-middeleeuwse bibliotheekgeschiedenis van de Lage landen en het aangrenzende Rijnland nog steeds vrijwel onbegaanbaar.

Het wordt daarom tijd de vraag te beantwoorden wat deze 'catalogus' nu precies is. Want zelfs het antwoord daarop is nog steeds niet gegeven. Het wanbegrip van de waarde van het Weense handschrift volgt al uit de gangbare omschrijving *Verzamelcatalogus van Rooklooster*, een vertaling van het Duitse 'Gesamtkatalog'. Die term is inderdaad wel eens gebruikt door een van de beste kenners van het handschrift, Paul Lehmann. Maar Nederlandse navolgers die het woord gretig overnamen, stonden er niet bij stil dat het maar een gelegenheidsbenaming was, gebruikt om hulde te brengen aan de grondlegger van de Duitse *Gesamtkatalog*.² De compiler van het Weense handschrift noemde zijn werk in de proloog het 'Register van Rooklooster'.³ Ook Lehmann wist maar al te goed dat het Register geen *Gesamtkatalog* was, maar op zijn best een wel heel verre voorloper met een heel andere opzet dan wat nu onder een dergelijk werk verstaan wordt.

Het grootste deel van het handschrift is naar structuur gebaseerd op de *De viris illustribus*-verzamelingen, een genre dat voortborduurde op het gelijknamige werk van Hieronymus. Het was een repertorium van bekende literatuur, dat gedurende de hele middeleeuwen navolgingen en aanvullingen zou uitlokken.⁴ Die zouden uiteindelijk culmineren in *De scriptoribus ecclesiasticis* van Johannes Trithemius, dat voor het eerst in 1494 van de pers kwam en daarna nog enkele malen werd herdrukt.⁵ Deze literatuurcatalogi stemmen hierin overeen dat ze een heel beknopte biografische schets geven van de auteur, met aansluitend een opsomming van zijn werken, voorts vaak nog een vermelding van de structuur van het werk, zoals het aantal boeken, en – waar dat van belang is – zo mogelijk het *incipit* (de eerste woorden) en soms zelfs het *explicit* (de laatste woorden) van de tekst.

Het voornaamste stuk van het Weense handschrift sluit aan bij de traditie van de *De viris illustribus*-verzamelin-

gen: het geeft alfabetisch naar auteursnamen een overzicht van de werken, ingeleid met een beknopte biografische notitie. Maar 'Wenen' biedt in dubbel opzicht meer. Het omvat naast het auteursgedeelte een afdeling heiligenlevens (waarvan de meeste anoniem zijn) en een lijst van anonieme werken. Bij de heiligenlevens leverden de eigennamen het stramien, bij de anoniemen de vaak nogal willekeurig gekozen trefwoorden. Daarnaast heeft het Register nog een bijzondere component doordat bij veel titels nog een of meer bezitters van het werk zijn genoemd, vrijwel uitsluitend kloosterbibliotheken. Juist die verwijzingen naar andere bibliotheken bepalen de waarde van het handschrift voor de bibliotheekgeschiedenis.

De registratie van de exemplaren is eenvoudig. Boeken die in de bibliotheek van Rooklooster zelf aanwezig waren, zijn in principe met een paragraafteken gemerkt en voorzien van een bandnummer. Dit nummer verwijst naar de inventaris van de eigen bibliotheek die in hetzelfde Weense handschrift op f.22r-42v is opgenomen. Boeken die elders werden bewaard, kregen, al naar gelang het aantal vermelde exemplaren, een of meer tekens in de marge. Die tekens zijn in het voorwerk van het handschrift in twee lijsten verklaard (afb.42). De lijsten omvatten 99 met name genoemde bibliotheken, verspreid over *Germania inferior*: de Nederlanden en het aangrenzende Rijnland.

Het is bekend dat het Register in zijn huidige vorm pas van omstreeks 1540 dateert. Maar het staat ook vast dat de gegevens over de bibliotheken buiten Rooklooster voor het leeuwedeel teruggaan op een andere, laat-vijftiende-eeuwse bron, het Register van Sint Maarten. Bibliotheekhistorisch is dat tijdsverschil cruciaal. Omstreeks 1540 werd het beeld van de bibliotheken immers overwegend door gedrukte boeken bepaald, terwijl een datering op het einde van de vijftiende eeuw impliceert dat het Register de situatie geeft toen het handgeschreven boek zijn ruimste expansie had verkregen, terwijl het gedrukte boek binnen het oude bezit nog maar een bescheiden plaats innam.

Daarmee is het probleem nog niet opgelost hoe die gegevens moeten worden verstaan. Wij weten zelfs niet hoe betrouwbaar ze zijn. Er is reden genoeg om daar eens goed naar te kijken. Want de compiler, zoals we de auteur maar zullen aanduiden, had daar zelf zo zijn twijfels over. In de proloog op het werk noemde hij het resultaat gebrekkig en nodigde zijn lezers uit aan te vullen wat ontbrak.⁶ Toch stak hij er jaren werk in en het is onze taak zijn resultaten kritisch onder de loep te nemen. Wij be-

2. Lehmann 1937 (bijl.)

3. Hs., f. 1r: 'Prologus in presens registrum huius nostri monasterii Rubie Vallis'.

4. P. Lehmann, 'Literaturgeschichte im Mittelalter', in *Germanisch-romanische Monatsschrift* 4 (1912), p.569-82; E.R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Basel 1948), Exkurs

VI; R. and M. Rouse 1986 (bijl.).

5. P. Lehmann, 'Literaturgeschichte im Mittelalter', in *Germanisch-romanische Monatsschrift* 4 (1912), p.569-82; E.R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Basel 1948), Exkurs VI; R. and M. Rouse 1986 (bijl.).

6. Hs., f.1r: 'Occasionem utrumque dedi, ut sa-

piens sapientior fiat, et laboriosus labore adhuc et suppleat que desunt.' (Met verholde zinspelingen op Prov. 1:5 en 1 Tim. 2:2, zoals Mittler 1974 (bijl.) vaststelde. De proloog is behalve bij Mittler o.m. uitgegeven bij Van Mierlo 1928 en Lehmann 1937 (bijl.).

perken ons bij dit onderzoek tot de tekstgeschiedenis, waarbij ik om de zaak niet nodeloos gecompliceerd te maken zo veel mogelijk stilzwijgend voorbij ga aan andere opvattingen en onjuiste observaties van voorgangers.⁷

Rooklooster en Sint Maarten

Karakteristiek voor 'Rooklooster' is dat het een combinatie is van een algemene literatuercatalogus, een catalogus van de eigen bibliotheek en een sleutel op het boekenbezit van elders. Alleen dat laatste aspect doet denken aan een verzamelcatalogus. Voor de tijdgenoot was het meer; de proloog laat daar geen twijfel over:

'Ik heb dit universele register samengesteld. Ik mag het allereerst universeel noemen omdat het bijeengebracht is uit vele boeken van beroemde mannen, te weten, van Hieronymus, van Isidorus, van Gennadius, van Johannes Trithemius en anderen, maar vooral uit een register van het Sint Maartensklooster in Leuven. Tweedens kan het universeel genoemd worden omdat het uit en naar verschillende bibliotheken bijeengebracht is, zoals blijkt uit de letters en de syllaben in de marge.'⁸

Deze letters en syllaben zijn ontleend aan een omvangrijke index, een *index copiosus*, die niet verder is gespecificeerd. Maar er is geen twijfel dat die identiek is aan het Register van Sint Maarten waaraan de proloogschrijver refereert. Want de verklarende lijst van letters en syllaben die aan het Register vooraf gaat, sluit af met Sint Maarten. Op de naam van het klooster is aangetekend dat de lijst in kwestie is overgenomen uit het Register van dat huis.⁹

Het Register van Sint Maarten, dat nu wel als verloren moet worden beschouwd, is bepaald geen vreemde in de oudere patristische literatuur. Het werd in Leuven bewaard, dat sinds de Contrareformatie een centrum was voor studie van het oude rooms-katholieke erfgoed. Dit had tot gevolg dat het Register tot in de achttiende eeuw herhaaldelijk is geciteerd vanwege de daarin verzamelde literatuurkennis, maar vooral als bron bij de jacht op on-

bekende handschriften.¹⁰ Met het vorderen van de wetenschap verloor het al gauw zijn betekenis als vindplaats van onbekende titels; de andere functie bleef nog lang behouden. Zo kon een bibliothecaris van Sint-Maarten, Petrus van Sint Trudo, in de zeventiende eeuw het al simpel kwalificeren als een 'Catalogus van handschriften bewaard in verschillende bibliotheken van België'.¹¹

Dezelfde bibliothecaris onthult ook de naam van de samensteller: Gerardus Roelants, ooit bibliothecaris van het klooster. Deze stierf in 1490, misschien al voor hij zijn werk voltooid had.¹² Het jaar van zijn overlijden betekende in ieder geval praktisch de afsluiting van zijn Register. Lourdaux kon aantonen dat het werk nadien niet meer systematisch werd voortgezet.¹³ Dat betekent dat de stroom van gegevens over andere bibliotheken die wij nu nog in Rooklooster vinden, moet dateren uit een tijd dat de handschriften in de bibliotheken nog domineerden.¹⁴ Met uitzondering natuurlijk van Rooklooster zelf en het nabijgelegen Groenendaal, die beide voor het overgrote deel pas in Rooklooster zelf in het Register zijn opgenomen.

Het merkwaardige is dat er voor het Register van Sint Maarten twee jaartallen in omloop zijn, respectievelijk ca. 1487 en ca. 1488. Beide zijn even plausibel tegen de achtergrond van de biografie van Roelants. Maar het is enigszins verontrustend dat een Register als dat van Sint Maarten zou kunnen leiden tot een zo nauwkeurige datering waarbij dan ook nog een verschil van één jaar kon optreden. Dat is in strijd met het karakter van dit soort werken. Een analyse van de oudste vindplaats van de jaartallen, de editie van het *Martyrologium* van Usuardus door Johannes Molanus van 1568, leert echter dat ook dit verschil verklaarbaar is. Molanus deelt in zijn Voorwoord over het Register mee dat het 'tachtig jaar eerder of omstreeks die tijd geschreven was'.¹⁵ De Jezuïet Heribertus Rosweyde kwam in een notitie van 1610 dan ook op ca. 1488.¹⁶ Maar met evenveel recht had hij het op ca. 1487 kunnen houden, want het Voorwoord van de Usuardus is op 1567 gedateerd. De formulering laat dus niet de preci-

7. Ik zie hier af van een beschrijving van het handschrift; die is beter op zijn plaats in de voorgenomen uitgave. De beste informatie op dit punt geeft Van Mierlo 1928 (bijl.). Uiteraard blijft een commentaar op de afzonderlijke titels hier geheel achterwege.

8. Hs., f.1r: 'Concessi ergo hoc registrum universale; quod ideo universale dici potest tum primo quia ex multis libris illustrium virorum collectum est, videlicet Jheronimi, Ysidori, Gennadii, Johannis Trithemii et aliorum, sed principaliter ex registro Sancti Martini in Lovanio; tum secundo dicitur universale quia ex et de diversis bibliothecis aggregatum est, sicut patet per litteras et syllabas in margine pendentes.'

9. Hs., f.13v: 'Vallis S. Martini in Lovanio, monasterium regularium. Ex cuius registro hec tabula sumpta est'.

10. Zie Mohlberg 1912 (bijl.), De Vreese 1913

(bijl.); Lehmann 1937 (bijl.), p.314-17; Huijben, Debongnie 1957 (bijl.), p.148-52; Lourdaux 1968 (bijl.), p.158; Petrus Trudonensis 1968 (bijl.), *passim*; Lourdaux 1974 (bijl.), p.300-4.

11. Petrus Trudonensis 1968 (bijl.), p.44: 'Catalogus librorum manuscritorum in diversis bibliothecis Belgii existantium'. De auteur maakte, zoals herhaaldelijk blijkt uit zijn Catalogus van windesheimse schrijvers, een intensief gebruik van het Register en was dus goed op de hoogte. Het begrip *België* is in deze tijd gelijk te stellen met de *Lage Landen*.

12. Vgl. de proloog van Rooklooster, als de compiler meldt dat aan Sint Maarten ondanks de omvang nog niet de laatste hand was gelegd: '... quia copiosus index erat ex quo traxi litteras et syllabas, cui non erat extrema manus imposita.'

13. Lourdaux 1974 (bijl.), p.320-22.

14. Lourdaux verdedigde de opvatting dat het Register uitsluitend handschriften zou bevatten (Lourdaux 1968, p.155), wat naar mijn mening praktisch onmogelijk is, alleen al omdat de bronnen van Roelants, andere bibliotheekcatalogi, geen onderscheid maakten tussen beide typen boeken. In een latere publikatie geeft hij echter enkele malen ook voor Sint Maarten een druk als drager van de titel in het Register; vgl. Lourdaux, Haverals 1982, *passim*. De omschrijving van de eerder genoemde Petrus Trudonensis in de catalogus van Sint Maarten is naar mijn mening dan ook correct: 'Index precipuarum bibliothecarum Belgii, continens plerosque manuscriptos codices.' Aldus (maar zonder de cursivering) in Brussel, KB, hs. 21.874; vgl. De Vreese 1913 (bijl.), p.72.

15. 'ante annos octoginta aut circiter conscriptus est'.

Tabula pma. diuiforū locorū. p syllabas.

In hoc registro diuerſi libri et tractat⁹ ſunt titulati
ac tabulati ubi et et plurimi canonicos et potē litterarū vel ſyllabarū
in metonymis ſunt annotati in quib⁹ huiusmodi libri ſeu tractat⁹ dabant
reperiunt⁹. Pro quo notandum qd ſyllabe designat loca tunc pſcriptis et aliorū
quorūdam ſuarū nominatōn. Littere vero designat loca diuifa dñſa pſcripte
habitate flandrie. nō. Cū vero loca quilibet tra. vel ſyllaba designat in
duab⁹ tabulis qd diuidunt in latinis ſignatib⁹ ſubſcriptis. liquet pſcript. et
pmb⁹ ſine tabula de ſyllabis pſcripta vero de litteris manifeſtum reddit videtur.

Prima tabula ſyllabarū **Belrenſis.**
hinc tabula ſig ma d ſignatib⁹ ſunt **Colonieſis.**
ſyllabe quib⁹ denotant⁹ diuifa loca tunc **Cleuenſis.**
Traiectenſis.

Id.	H d corp⁹ ppi in colonia regularis.
Magath.	Magath. ſancti dom⁹ d nūſtratu vltia meſa ppe nūſtr.
Beth.	Bethleem ppe Bethleem regularis.
Cam.	Campus d mōſteriu cōſtituent⁹ ppe bieram.
Ch.	Chine in collegio canonicorū. ubi pſcripta libraria habet.
Co.	Colonia. ſi tunc oportet addi. determinat⁹ locū.
Da.	Dantric in domo fratru clauicorū de qd vna.
D.	
Elyza.	Elyzabeth ſancti dom⁹ ppe nūſtratu regularis.
E.	Embric in collegio canonicorū
Fons.	Fons bē mare ppe acenhe regularis.
Gaedſ.	Gaedſdonk regularis prop⁹ forſi.
Gel.	Gelric in domo canonicorū.
hul.	Hulſbriſſen.
hupo.	Cruciat⁹ in hupo.
Ihero.	Iheroſolimi ſancti regularis in nūſtratu.
In.	In nominatio ad pſcriptores.
kath.	Leathem ſancti dom⁹ regularis ppe nominatio.
mont.	Monachoru dom⁹ iuſticiarū ppe acenhe dñſa monachorū.
mi.	Minora dom⁹ in clauic.
Pus.	Puſſe pſcripta nūſtrati ad regularis.
noſtre.	Nūſtr dñſi fratres nūſtrati in monſa.
Naza.	Nazarath dom⁹ nūſtrati ppe zutphen.
ob.	Obſeruat⁹ ſm minorū dom⁹ in nominatio.
ppe.	predicatorū dom⁹ in leathem.

sie toe die er later aan is gehecht. Molanus zegt eigenlijk niet meer dan dat het handschrift uit de jaren tachtig van de vijftiende eeuw stamde, maar bevestigt in de gekozen bewoordingen impliciet ook dat er geen precies jaartal in vermeld was. Dat laatste wordt bevestigd door de stukken opgemaakt voor het *Imitatio*-congres van 1681, die in het algemeen met grote precisie de bronnen omschrijven; ze noemen geen datum.¹⁷ Molanus wist als Leuenaar, evenals Petrus Trudonensis later, dat het Register het werk was van Roelants, wiens sterfjaar in Leuven bekend was of in elk geval gemakkelijk was na te slaan. Vandaar zijn globale datering. Molanus laat in feite niet meer weten dan dat het Register naar zijn mening in de laatste levensjaren van Roelants gemaakt was.

Typologie

Roelants kreeg zo'n veertig, vijftig jaar later een opvolger in de compiler van het Register van Rooklooster. Ook die liet zijn naam niet achter in het handschrift, maar een vergelijking met andere Rooklooster-handschriften uit de zestiende eeuw bracht zijn identiteit aan het licht. De hoofdhand van het Register is teruggevonden in een afschrift van Johannes Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis*, dat gesignd is door Antonius Geens, regulier van Rooklooster.¹⁸

In onze ogen heeft deze Geens het Register danig bedorven. Hij bracht het namelijk meer *up to date* door de hele Trithemius in zijn nieuwe Register te incorporeren. Daarbij werkte hij de tekst van Sint Maarten herhaaldelijk om naar wat hij in Trithemius en mogelijk ook nog in andere bronnen vond. Een gevolg was dat Geens er, heel begrijpelijk, dikwijls van afzag om alle opgaven van exemplaren elders over te nemen.¹⁹ Ze hadden immers voor hem weinig waarde als er een behoorlijke gedrukte uitgave in eigen huis aanwezig was. Daar kwam nog bij dat hij tamelijk wantrouwend stond tegenover die opgaven; hij waarschuwde zijn lezers er niet te veel op af te gaan, want 'sinds de bewerking van het Register van Sint Maarten was er overal veel veranderd'.²⁰

Het is dan ook te begrijpen dat moderne onderzoekers zich liever stortten op het verloren Register van Sint

Maarten dan op de corrupte tekst van Rooklooster. Maar zij maakten daarbij wel een methodologische fout. Want Sint Maarten kan pas worden begrepen als de opzet van het Register van Rooklooster duidelijk is. Rooklooster is immers de belangrijkste bron om Sint Maarten te leren kennen. Als wij de handelwijze van de compiler van Rooklooster willen doorzien, dan moeten wij vooral nagaan hoe hij de gegevens manipuleerde die hem ter beschikking stonden. En dat kan pas, als wij weten wat hij voorhad met zijn nieuwe Register. Daarvoor zijn twee mogelijkheden: een analyse van Rooklooster zelf of kijken in hoeverre Rooklooster als kind van zijn tijd aanknoopte bij een traditie. Met andere woorden, in hoeverre er typologisch verwante bronnen bestaan die een beter zicht geven op zijn doelstellingen.²¹ Al eerder is gebleken dat dat een vruchtbaar uitgangspunt kan zijn toen wij het Register vergeleken met de *De viris illustribus*-verzamelingen. Ook Geens stond niet alleen, al was het alleen maar vanwege zijn model en bron, het Register van Sint Maarten. Maar er is meer; er is zelfs een zekere ontwikkelingslijn te schetsen.

Lehmann heeft er al op gewezen dat sommige middeleeuwse bibliotheekcatalogi niet alleen vermelden wat een bibliotheek bezat, maar ook wat er ontbrak. De samenstellers van dit soort catalogi combineerden dus een bibliotheekcatalogus met een literatuurcatalogus.²² Daarmee vergeleken ging de compiler van het Register van Rooklooster nog één stap verder door ook de exemplaren van andere bibliotheken te vermelden. Ook daarmee stond hij in een traditie.

Er zijn fragmenten van een andere 'catalogus' bekend die naar opzet en inrichting tot in details overeenstemt met ons Register. Die moet in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw in Keulen gemaakt zijn.²³ De bewaarde bladen bevatten lijsten van werken gerangschikt naar auteurs, dikwijls tevens voorzien van een incipit, soms ook met een explicit; in de marges verwijzen sigla, net als bij Rooklooster, naar andere bibliotheken. Daarnaast is het al evenzeer een literatuurcatalogus, want er zijn talrijke titels genoteerd waarbij geen exemplaar is opgegeven. Nog een punt van overeenkomst is dat ook daar de namen van de auteurs vergezeld gaan van een korte bio-

16. Brussel, ARA, Jezuïetenfonds, Vlaamse Provincie, L 1489, geciteerd bij Lourdaux 1968 (bijl.), p.155. Voorin het befaamde Hadewijch-handschrift in Gent (UB, hs. 941) staat een notitie met een verwijzing naar het Register. Volgens De Vreese 1913 (bijl.) zou dit niet van de hand van Rosweyde zijn. Ik ben daar minder zeker van. De formulering lijkt in elk geval wel op hem terug te gaan. Vgl. Hadewijch, *Visioenen*, ed. J. van Mierlo (Leuven, enz., 1925), p.129-31, en de brieven over Hadewijch van Miraeus aan Rosweyde, uitgegeven door M. Coens in *Analecta Bollandiana* 78 (1960), vooral p.76, 79.

17. Huijben, Debongnie 1957 (bijl.), p.145-54.

18. Hs. Parijs, Arsenal, 507; vgl. CMD-F 1, p. 398; Lievens in *Leuense Bijdragen* 52(1963), p.8.

Geens, voor het eerst als kandidaat voor het Rooklooster-Register genoemd door Van Mierlo 1928 (bijl.) liet daarnaast een indrukwekkende compilatie van heiligenlevens na, waarvan drie delen bewaard zijn in hs. Brussel, KB, 982, 11.986 en 11.987 (Van den Gheyn 3234). Vgl. Petrus Trudonensis 1967 (bijl.), p.10-12, met oudere literatuur.

19. Dat is duidelijk bij vergelijking van het Register van Rooklooster met gegevens die in de oudere literatuur aan Sint Maarten zijn ontleend. Dit materiaal is vooral verzameld door Lehmann 1920 (bijl.).

20. Fol. 1r: 'Ideo non multum lector confidat litteris et sillabis supranotatis, nam citra illud tempus ubique multa mutata sunt et in dies plura variantur.'

21. Vgl. voor typologie in het algemeen L. Genicot, *Introduction, Typologie des sources du moyen âge occidental*, 1 (Louvain 1972). Het is de opening op een nuttige reeks studies die voor allerlei typen middeleeuwse bronnen de specifieke eigenschappen, vooral op literair-historische basis, vaststelt. Een apart deel handelt over bibliotheekcatalogi. Zie Derolez 1979 (bijl.).

22. P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters*, 1, p.82-113; vgl. ook zijn bespreking van de befaamde catalogus van de kartuizers in Erfurt, in *Erforschung des Mittelalters*, 3, p.121-42.

23. Basel, UB, hs. F VI 53; zie Lehmann 1937 (bijl.), p.173-76; H. Knaus, 'Ein rheinischer Gesamtkatalogs des 15. Jahrhunderts', in *Gutenberg-Jahrbuch* 1976, p.509-19.

grafische notitie.²⁴ De compiler van dit handschrift is niet bekend. Knaus veronderstelde dat hij gezocht moet worden onder de Keulse predikheren. Op dat punt heeft hij mij niet overtuigd.²⁵ Zeker is in elk geval dat de compiler nauwe contacten onderhield met de windesheimers, ook in de Nederlanden.²⁶

Een derde register dat in de vergelijking kan worden betrokken is natuurlijk het Register van Sint Maarten, dat overigens, zoals ik straks zal aantonen, schatplichtig was aan een ouder Register, dat in tegenstelling tot dat van Sint Maarten geen spoor in de literatuur heeft achtergelaten, maar dat ik toch in Gaesdonck bij Nijmegen kan lokaliseren. Sint Maarten deelde verschillende eigenschappen met Rooklooster. Het was tegelijkertijd een collectieve catalogus van andere kloosters en een catalogus van de eigen bibliotheek.²⁷ Daarnaast was het echter ook een literatuurcatalogus.²⁸ Het Register van Keulen laat zien hoe uitgaande van *De viris illustribus*-verzamelingen een basislijst van werken kon worden opgemaakt zonder dat de compiler er één exemplaar van onder ogen had gehad.

Er moet nog een vierde register zijn geweest, dat al even onvindbaar is als Sint Maarten. Ook dat berustte in een ander windesheimer klooster, in dit geval Groenendaal, vlakbij Rooklooster. De bibliothecaris van dit klooster, Willem van Gheershoven, citeerde eruit in een brief

uit 1525 aan zijn Leuvense confrater Martinus Lips, die meer wilde weten van de *Sermones* van Petrus Chrysologus.²⁹ Hij beschrijft zijn bron als

'een index van verschillende bibliotheken met zo veel moeite en zorg bijeengebracht dat het voor iemand die een bepaald boek zoekt, heel vlug duidelijk is waar hij een exemplaar kan vinden.'³⁰

Met de kennis van de andere registers in het achterhoofd ligt het voor de hand aan te nemen dat Gheershoven hier eenzelfde soort handschrift onder ogen had.

Kerkhistorici zullen met de genoemde kloosternamen, Rooklooster en Groenendaal, Sint Maarten en Gaesdonck, weinig moeite hebben; voor anderen zijn het begrippen die misschien om een nadere toelichting vragen. Daarom het volgende. Het gaat hier steeds om kloosters die vruchten zijn van eenzelfde stam. Organisatorisch maken zij deel uit van de Congregatie van Windesheim, wat genoeg zegt over het spirituele klimaat, ook al hebben de eerste twee nog een oudere voorgeschiedenis. De kloosters van Windesheim waren immers, samen met de broeders van het gemene leven, bij uitstek dragers van de idealen van de Moderne Devotie, de vroomheidsbeweging die in de vijftiende eeuw bijna elk facet van het religieuze leven in Noordwest-Europa in het algemeen en in de Nederlanden in het bijzonder diepgaand heeft beïnvloed, en misschien wel het meest in de wereld van het

24. Richard Rouse stelde vast dat de compiler soms gebruik maakte van Tomas de Hibernia, *Manipulus florum*. Zie Derolez 1979 (bijl.), p.47.

25. Knaus kon overtuigende parallellen aanwijzen met de bibliotheek van de Predikheren in Keulen (Knaus, *a.w.*, in n.23, p. 516). Het siglum *pre* zou volgens Knaus echter verwijzen naar een speciale collectie werken van dominicanen in het eigen Keulse studiehuis. Maar afgezien van het feit dat – voorzover mij bekend – in deze tijd nergens een parallel van een dergelijke ordegebonden collectie kan worden gevonden, is het ook merkwaardig dat in combinatie met *pre* uitsluitend lage nummers voorkomen, terwijl men toch moet aannemen dat het Keulse huis, een van de belangrijkste van de orde, een aanzienlijke collectie werken van confraters moet hebben gehad. Bovendien lijkt het waarschijnlijk dat de lage cijfers voor prominente leden van de orde waren gereserveerd; middeleeuwse bibliothecarissen dachten voor alles hiërarchisch. De *pre*-verwijzingen moeten daarom op iets anders teruggaan. Het lijkt me goed denkbaar dat dit een *De viris illustribus*-achtig boek was, waarin de werken van dominicanen waren opgenomen, eventueel met vermelding van exemplaren, omdat het gegeven hier met een exemplaar-vermelding gelijk lijkt te staan.

Ik maak nog een kanttekening bij Knaus. Deze gaat ervan uit dat het Register zou zijn rondgestuurd. Dat is een onbewezen veronderstelling. Was de informatie in het Register niet eerder gebaseerd op persoonlijke waarnemingen? (Vgl. het citaat hieronder aangehaald in n.67). Daarnaast zal de samensteller wel met kopieën van catalogi van elders hebben gewerkt, zoals ook het geval was bij Sint Maarten, waarover straks meer.

26. Naast het huis van de broeders van het ge-

mene leven in Keulen (Knaus, *a.w.*, in n.23, p.517) zijn ook exemplaren van het klooster Windesheim zelf en de broeders in Hulsbergen genoemd.

In het voorbijgaan merk ik hier op dat er mogelijk een soort samenwerking bestond tussen de compiler van Keulen en een straks nog te bespreken Register van Gaesdonck, dat in dezelfde tijd moet zijn ontstaan. Een aanwijzing daarvoor is de manier waarop Gaesdonck dacht het Keulse materiaal te verwerken.

In de lijst van sigla in Gaesdonck was het windesheimer klooster in Keulen *Ad Corpus Christi* aangeduid met de afkorting *Ad*. De overige Keulse kloosters zouden worden aangegeven met *Co*, voor *Coloniae*, maar dan moest de naam van het klooster er nog aan worden toegevoegd. Afgaand op het Register van Rooklooster is die notatie maar drie keer gebruikt, steeds voor het Keulse huis van de broeders van het gemene leven, Weidenbach (f.57v, 60v, 413r). Deze algemene afkorting voor Keulen kan worden uitgelegd als een aanwijzing dat de compiler een stroom gegevens uit die stad dacht te verwerken, wat om een onbekende reden niet is doorgegaan.

27. In het Register van Rooklooster is het teken voor Sint Maarten, zoals gezegd, helemaal aan het eind van de lijst van afkortingen geplaatst. Dit wijst erop dat ook in het Register van Sint Maarten de boeken van de eigen bibliotheek, net als in Rooklooster, van een speciaal teken waren voorzien. Vgl. ook het citaat uit de proloog op Rooklooster, aangehaald in n.8.

28. Er is één duidelijke sleutel in mijn materiaal die wijst op een literatuurcatalogus. Onder de werken van Geert Grote is zonder vindplaats een *Tractatus de astrologia* vermeld in een context van ti-

tels die ontleend zijn aan Sint Maarten. Dit werk is niet bewaard, het is vermoedelijk al door de auteur zelf verbrand. Zie daarvoor Thomas Hemerken a Kempis, *Opera omnia*, ed. Pohl, 7 (Friburgi Brisgaurum 1922), p.69. Zijn tijdgenoten hadden echter alle reden om aan te nemen dat hij ooit zo'n werk geschreven had; hij wees Rudolf van Enteren in een veel gelezen brief erop niet over astrologie te schrijven zoals hij zelf gedaan had: 'Ve michi, quod unquam aliquid scripsi de talibus, licet ex post non vidi conclusionum figurarum' (Gerardus Magnus, *Epistulae*, ed. W. Mulder (Antwerpiae 1933), p.253; over het gebruik van de brief geeft het Deventer meditatieschema een inlichting; vgl. hieronder, 10: 'Boeken in een meditatieschema', aldaar, nr.37. Sint Maarten heeft dit gegeven niet uit een van de *De viris illustribus*-verzamelingen gehaald; althans – voorzover bekend – wordt het werk nergens anders genoemd. Vgl. Tiecke, *De werken van Geert Grote* (Utrecht, enz. 1941), p.258-60.

De proloog van Rooklooster levert nog een ander argument dat in dezelfde richting wijst. Antonius Geens beschouwde het Register van Sint Maarten als onvoltooid, misschien vanwege het groot aantal titels waarbij (nog) geen exemplaren waren vermeld. Vgl. het citaat in n.14.

29. Grujts 1972 (bijl.), vooral p.79; Lourdaux 1974 (bijl.), p.319.

30. 'Est nobis index quidam diversarum bibliothecarum tali industria et ordine digestus ut cuilibet quempiam querenti librum facillime pateat, quo in loco reperiri possit' (A. Horowitz, 'Erasmus von Rotterdam und Martinus Lipsius' in *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 100(1872) p.773-75; ook aangehaald bij Grujts 1972 (bijl.).

boek. Want, zoals al eerder gezegd, de oude, eerbiedwaardige traditie van het scriptorium binnen de kloostermuren was in de huizen van de broeders en de windesheimers tot nieuw leven gewekt.³¹ Een analyse van dit verschijnsel is uiterst moeilijk, niet alleen omdat er veel verloren is gegaan, maar vooral omdat met name in het kerngebied van de beweging, in de Noordelijke Nederlanden, het schaarse materiaal ook nog wijd en zijd verstrooid is.³² En juist daar lagen de oudste vestigingen. Daarom zijn wij nog ver verwijderd van een grondige evaluatie van de rol van de Moderne Devotie in de spreiding van literatuur, zowel in kringen van leken, als binnen de kloostermuren. Voor dat laatste is het Register van Rooklooster een kostelijke bron. Enerzijds omdat het nauw verbonden is met enkele van de grote centra van de beweging, anderzijds omdat juist de windesheimse kloosters binnen het materiaal domineren.

Rooklooster stond dus niet alleen. Het behoorde tot een type registers dat op zijn minst tot de tweede helft van de vijftiende eeuw teruggaat, maar later geleidelijk aan betekenis verloor. Een verklaring daarvoor is niet moeilijk te geven. Natuurlijk speelde mee dat de opgaven van exemplaren elders dreigden te verouderen, zoals ook de proloogschrijver van Rooklooster al opmerkte. Belangrijker zal echter de rol van de boekdruk geweest zijn. Bibliotheken kregen een steeds breder literatuurbestand en konden dus steeds beter in de eigen behoeften voorzien.

Misschien speelde ook de algemene malaise in de kloosters in de jaren twintig en dertig van de zestiende eeuw een rol, die veelal een negatieve invloed op de studiezijn had. In elk geval raakten dit soort registers in onbruik. Dat leid ik af uit de omstandige beschrijving van Van Gheershoven die zich verplicht voelde aan Lips in Leuven het systeem van het Register uit te leggen. Hij wist dus blijkbaar niet meer van het voor ons zo befaamde Register van Sint Maarten dat Lips onder handbereik had.³³ De registers leken binnenshuis hun waarde te hebben verloren. Alleen Sint Maarten is, zoals gezegd, ook later nog bij herhaling geciteerd; de andere werden op plaatsen bewaard die geen deel meer hadden aan het intellectuele verkeer van de Nieuwe Tijd. Een andere uitzondering is misschien ook het handschrift van de Keulse

fragmenten. Dat kan nog gebruikt zijn bij de jacht op handschriften, zonder dat dat overigens tot citeringen leidde. Ik hou die mogelijkheid open vanwege de huidige vindplaats, de metropool van de drukkers van grote patristische edities, Basel.³⁴

Werkwijze van de compilatoren

De Registers van Keulen en Rooklooster leveren een redelijk uitgangspunt om de werkwijze van de compilatoren te analyseren. Bij Rooklooster beschikken wij bovendien nog over een proloog, waarin de compiler verantwoording van zijn werk aflegt. Het Register is, zoals al aangehaald, samengesteld uit 'veel *De viris illustribus*-boeken, zoals dat van Hieronymus, van Isidorus, van Genadius, Johannes Trithemius en anderen ...'³⁵ En anderen? Het feit dat Trithemius op zijn beurt weer gebruik maakte van zijn voorgangers maakt het vaak moeilijk om nu nog vast te stellen in hoeverre de compiler die anderen daadwerkelijk raadpleegde. De meeste lemmata bestaan eenvoudig uit een combinatie van wat hij vond in Sint Maarten en de titels van Trithemius.

Bij de opsomming van bronnen bleef er in elk geval één ongenoemd, de bibliotheek van Rooklooster zelf. Want alle werken uit de eigen bibliotheek werden via 'registernummers' verwerkt: combinaties van een letter en een nummer, die verwijzen naar de alfabetische lijst van boeken van Rooklooster voor in het Register (f.26r-41r)³⁶ Die lijst is echter niet meer dan een hulpinstrument om de boeken die men in het Register vermeld vond, op te sporen. De compiler zelf moet bij de bewerking nog een andere alfabetische catalogus hebben gehad waarin de afzonderlijke deeltitels van de convoluten waren gesystematiseerd. Alleen op die manier kon hij het eigen boekenbezit verwerken en in voorkomende gevallen de tekst zelf ter hand nemen om de onderverdeling van een werk in boeken te controleren en het *incipit* over te nemen.³⁷ Dat eigen bezit speelde een belangrijke rol bij sommige heel produktieve auteurs, zoals Augustinus, Hieronymus en Gerson, van wie de compiler in eigen huis een *Opera omnia*-editie bezat. In die gevallen liet hij zijn andere bronnen voorlopig terzijde om met de editie in handen

31. Meer hierover, hierboven, in 1: 'Van schrijven naar drukken'.

32. Vgl. hierboven, 7: 'De overlevering van de geestelijke literatuur'.

33. Deze overweging voeg ik er nu pas (1995) aan toe. Het is merkwaardig dat Geens zo'n vijftien jaar later voor zijn Register, voorzover wij weten, geen gebruik heeft gemaakt van eenzelfde Register uit het nabijgelegen Groenendaal, waarmee Rooklooster toch geregelde banden onderhield. Ondanks de onvolledigheid (n.12) nam hij het Register van Sint Maarten als uitgangspunt. Zou er in deze tijd en in dit milieu ook al sprake zijn van een 'jalousie de métier', zoals De Vreese en Van Mierlo later in Wenen zouden ervaren? Vgl. bijl., s.v. De Vreese 1913.

Overigens is van het Register van Groenendaal te weinig bekend om een eventuele relatie met andere registers vast te stellen.

34. En de bedrijvigheid van een windesheimer daar; zie de literatuur hieronder, n.73.

35. Geciteerd in n.8.

36. 'Tabula alphabetica omnium voluminum bibliothecae nostrae', voorafgegaan door een tabel die het mogelijk maakt de eveneens bij de titels opgegeven registernummers om te rekenen tot de pulpit waar het boek feitelijk was opgesteld.

De registernummers stemmen naar de vorm overeen met de traditionele plaatsnummers, t.w. een letter gevolgd door een getal. De nummering is te herkennen doordat de letter in tegenstelling tot de plaatsnummers in principe overeenstemt

met de eerste letter van de titel die aan de band gegeven is. Het systeem had als voordeel dat het Register dienst kon blijven doen, ook als de boeken bij uitbreiding van de bibliotheek moesten worden opgeschoven.

Vgl. Vermeeren 1962 (bijl.), die echter het principe van de nummering niet doorzien heeft met als gevolg dat zijn identificaties niet altijd overeenstemmen met de genoemde handschriften. Zie voor dit type nummering Obbema 1973, p. 131-39.

37. Dit leverde talrijke aanvullingen op de incipits, daarnaast ook nogal wat afwijkende versies van de beginwoorden; die laatste werden als alternatief met een eigen registernummer vermeld.

eerst een nieuwe basislijst op te zetten. Op die manier had hij een grote voorsprong op zijn voorgangers, Gerardus Roelants en Trithemius. In de eerste decennia van de zestiende eeuw waren er immers heel wat van dit soort edities verschenen, waarvan sommige in zijn ogen zo goed waren dat het geen zin meer had er ook de in Sint Maarten vermelde exemplaren nog eens in de marge bij aan te tekenen.

De mooiste passage om de werkwijze op basis van een *Opera omnia*-editie te demonstreren is de lijst van werken van Thomas a Kempis, die verschillende bibliografen al voor een raadsel heeft geplaatst.³⁸ Het eerste werk dat hier genoemd wordt, is *De contemptu mundi*, zoals de *Imitatio* in die tijd soms heette. Dan volgt, na het incipit: *cum tractatulo de meditatione cordis Johannis Gerson* (f.360v). Dit nogal bevreemdende vervolg is te verklaren uit de inhoudsopgave in Thomas' *Opera* naar de editie van Georgius Pirckhamer van 1494 (Hain 9769). Gersons traktaatje volgt hier onmiddellijk op de *Imitatio*!

De eigen bibliotheek leverde op die manier soms de beste grondslag voor een lijst van werken. Dat neemt niet weg dat het daarnaast vaak nodig was andere bronnen te raadplegen, al was het alleen maar om de lijst te completeren. Dat het dan nogal eens gaat om werk dat ten onrechte op naam van de genoemde auteur staat, kunnen wij onze compiler niet verwijten. Als de eigen bibliotheek tekort schoot, dan moest een ander uitgangspunt worden gezocht. In principe gebeurde de bewerking dan in drie fasen: er moest een basislijst worden gekozen, dan moesten de biografische gegevens worden vergeleken en, voorzover nodig, overgenomen, om tenslotte een lijst van werken te maken, waarbij natuurlijk vaak ook nog de incipits moesten worden vergeleken. Dan dienden de exemplaren geregistreerd; eerst naar de opgaven in Sint Maarten, dan naar de gegevens van de eigen bibliotheek, of omgekeerd. Tenslotte volgde nog een extra ronde, waarschijnlijk pas toen het hele Register al klaar was. Want de hele tekst is nog eens bewerkt en uitgebreid naar het boekenbestand van Groenendaal.³⁹ Een afwijkend schrift, een andere tint inkt en een slordig gebruik van paragraaftekens op de auteursnamen zijn duidelijke kenmerken van de gegevens die pas in deze fase zijn opgenomen. Erg belangrijk zijn die aanvullingen op zichzelf niet, al telt voor ons wel dat het Register in de ogen van tijdgenoten zo'n tijdrovende revisie waard was. Daarnaast zijn ze interessant, omdat ze ook fouten begrijpelijk maken die in de voorlopers zijn ontstaan.

Zoals gezegd, de auteursnamen moesten minstens in Sint Maarten en in Trithemius worden opgezocht. De eerste taak was daarbij de auteurs te identificeren. Iedereen die ook maar oppervlakkig vertrouwd is met de mid-

deleeuwse wildgroei van toenames, patronymica en toeschrijvingen zal begrijpen dat die bewerking zijn eigen problemen stelde. Het is begrijpelijk dat de compiler niet altijd het juiste antwoord vond. Soms kwamen daarvoor twee verschillende auteurs onder eenzelfde hoofdje terecht, waardoor een kluwen van titels ontstond die nog maar moeilijk te ontwarren is; soms ook leidde het tot twee verschillende auteurs, een naar Trithemius, een ander naar Sint Maarten. Die laatsten zijn voor ons kostbaar, omdat dan nog wat van het Register van Sint Maarten min of meer letterlijk behouden bleef. Zo merkte de compiler van Rooklooster niet op dat Jacobus de Lunterbuck (*sic!*, lees: *Jüterbog*) op f.180v dezelfde was als Jacobus de Erffordia (f.182v). Het leverde ons een lijst van werken van de kartuizer zoals hij al in Sint Maarten stond. Jammer genoeg komen dit soort fouten te weinig voor! Meestal vond de compiler de naam in beide bronnen. Als regel ging dan de lijst van Trithemius voorop, waarna de gegevens van Sint Maarten volgden.⁴⁰ Daarna kwamen er aanvullingen van elders, vooral van de eigen bibliotheek, om tenslotte in voorkomende gevallen nog weer eens gecompleteerd te worden naar het bezit van Groenendaal.

Wie nu het Register doorbladert, constateert gemakkelijk dat het aantal vermelde exemplaren bij het voortschrijven van de bewerking drastisch daalde om weer te stijgen als de afdelingen onder handen worden genomen waarvoor geen naslagwerken beschikbaar waren, bij de heiligenlevens en de anoniemen. Wat achter die onevenwichtige verdeling van bibliotheektekens schuilt, is niet duidelijk. Misschien speelde mee dat het Register van Sint Maarten naar de woorden van de compiler van Rooklooster niet voltooid was en dus zelf al een onregelmatige distributie van sigla vertoonde.⁴¹ Wellicht ook zag hij al werkend het nut er niet meer van in steeds getrouw de exemplaren van elders mee te nemen als de eigen bibliotheek voldoende houvast bood. Ook kan hij met het einde van zijn onderneming in het zicht zijn oorspronkelijke ijver hebben laten varen. Wat precies de reden was, zullen we wel nooit meer kunnen achterhalen. Maar belangrijk is wel dat het aantal verwijzingen naar andere bibliotheken tijdens het maken van een nieuw Register kon worden beperkt. Dat blijkt ook als de bewaarde opgaven van Sint Maarten uit de literatuur⁴² worden vergeleken met vermeldingen in Rooklooster. Hier en daar is er drastisch het mes ingezet.

Het Register van Sint Maarten

Sommige aspecten van Rooklooster zijn hier in detail behandeld, omdat ze ons een idee geven van de eigenschap-

38. Huijben, Debongnie 1957 (bijl.), p.152; S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, 3 (Antwerpen 1956), p.174.

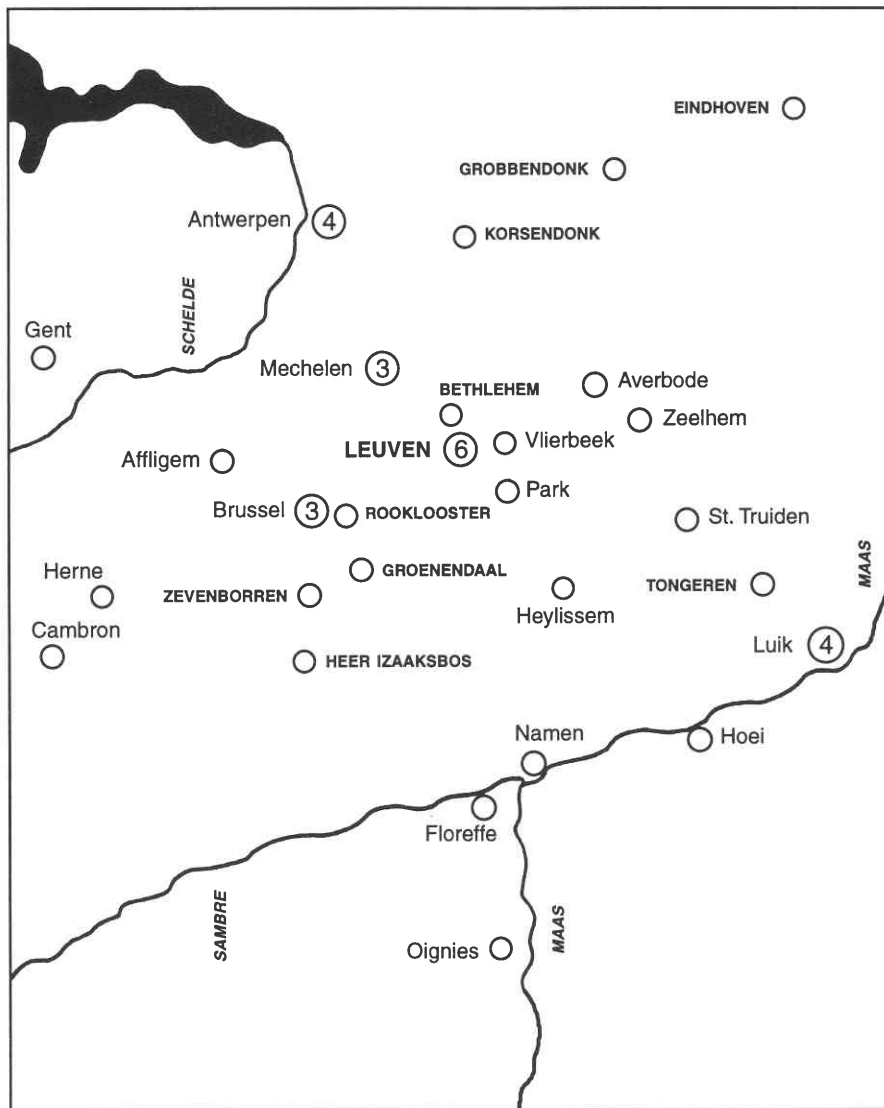
39. Mogelijk gebeurde dat op basis van de gede-

tailleerde catalogus, waarvan Gruijs fragmenten vond; zie Gruijs 1972 (bijl.); vgl. Lourdaux 1974 (bijl.), p.322-23.

40. Vgl. Lourdaux 1974, p.314-16.

41. Zie ook het citaat in n.12.

42. Zie hierboven, n.19.

Kaart 2. Spreiding van de bibliotheken vermeld op de 'Brabantse' lijst
 – Buiten het gebied valt het Heer-Florenshuis in Deventer. Plaatsnamen met kloosters van de Congregatie van Windesheim of huizen van de broeders van het gemene leven zijn onderstreept

pen van het Register van Sint Maarten.⁴³ Dat was gezien het sterfjaar van Roelants in elk geval afgesloten toen Trithemius in 1494 van de pers kwam. Maar Roelants had natuurlijk wel de beschikking over verschillende voorlopers. De *De viris illustribus*-collecties waren bij de windesheimers in het algemeen nogal verspreid; ook Sint Maarten zelf bezat er verschillende.⁴⁴ Daarnaast bezat zijn eigen huisbibliotheek de nodige boeken die hem gelegenheid gaven de opgaven te controleren. Het Register van Rooklooster bevat er nog talrijke sporen van in de vorm van exemplaren met het teken van Sint Maarten; bij die

titels ontbreekt het incipit vrijwel nooit.⁴⁵ Maar interessanter is hoe hij zich op de hoogte stelde van het bezit van andere bibliotheken.

De proloogschrijver van Rooklooster laat zijn voorganger van bibliotheek naar bibliotheek reizen; maar helaas zou die daarbij te veel zijn afgegaan op de oude inhoudsopgaven in de boeken zonder de exemplaren zelf te raadplegen (vgl. afb.43).⁴⁶ Gerardus Roelants zou dus zelf op pad zijn gegaan. Dit kan waar zijn voor de kloosters in de onmiddellijke nabijheid van Leuven, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat dat ook zou gelden voor de meeste

43. Ik ga hier niet in op de afwijkende vorm van het Register van Sint Maarten. Dat was een *codex oblongus*, een handschrift in een over de lengte nog eens extra gevouwen folio en dus half zo smal als Rooklooster en Keulen. (Zie o.a. Lourdaux 1974, p.302). Het formaat werd wel vaker gebruikt voor boekenlijsten.

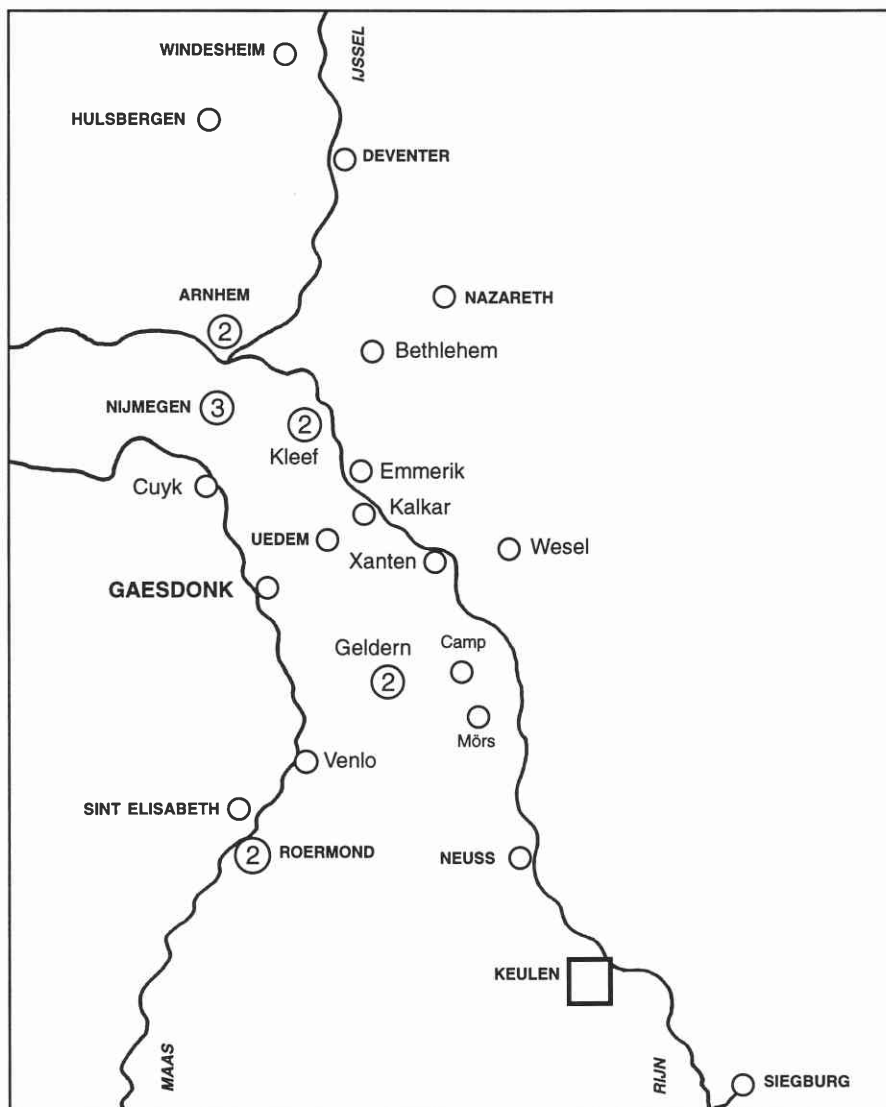
44. Zie voor Sint Maarten Lourdaux, Haverals

1982, p.332 (Gennadius), p.357 (Hieronymus), p.393 (Isidorus), p.464 (Sigbertus). Vgl. voor het voorkomen van het genre bij de windesheimers in het algemeen het Register van Rooklooster onder de auteursnamen; voorts N. Häring, 'Two catalogues of medieval authors', in *Franciscan Studies* 26(1966), p.195-211; idem, 'Der Literaturkatalog von Affligem', in *Revue Benedictine* 80(1970), p.64-

96; zie ook R. Witte (ed.), *Catalogus Sigeberti Gemblacensis monachi de viris illustribus* (Bern, etc. 1974), hs. C, P; daar ook een opmerkelijk groot aantal andere handschriften van Zuid-Nederlandse herkomst.

45. Uitgegeven in samenhang met de titels uit andere bronnen in Lourdaux, Haverals, dl. 2 (bijl.), 1982, p.247-485.

Kaart 3. Spreiding van de bibliotheken vermeld op de 'Gelderse' lijst
 – Buiten het gebied valt het klooster van de kruisbroeders in Hoei. Voor onderstreepte plaatsnamen zie krt. 2

kloosters op grote afstand. Om de dagelijkse orde niet te verstoren was reizen voor de windesheimers beperkt tot het strikt noodzakelijke. Alleen al daarom ligt het voor de hand ervan uit te gaan dat Gerardus Roelants zich vaak vooral op schriftelijke informatie moet hebben verlaten.

In bepaalde gevallen zal hij gebruik hebben gemaakt van bibliotheekcatalogi. Dat is des te waarschijnlijker, omdat wij weten dat Sint Maarten in de zeventiende eeuw nog beschikte over oude catalogi van Mariënhage bij

Eindhoven en Mariënborn bij Arnhem.⁴⁷ Zorgvuldige analyse van het Register van Rooklooster brengt aan het licht dat juist deze twee bibliotheken, samen met Kathari-nadal bij Nijmegen, gewoonlijk in één cluster voorkomen, vaak aan het einde van een lemma. Daarom neem ik aan dat Gerardus Roelants (of een opvolger) het Register van Sint Maarten achteraf nog eens collationeerde met boekenlijsten van deze kloosters, zoals Rooklooster op zijn beurt met Groenendaal werd gecompleteerd.⁴⁸

46. Hs., f.1r: 'Notandum est ... quod non est val-de magna usus diligentia collector harum (sc. literarum et sillabarum) in excutiendis titulis librorum bibliothecarum, quas visitavit, sed sepius non inspecto codice tantum titulum in suum indicem recepit. Et cum magnus fuerit in titulorum scriptione error, factum est, ut liber qui titulum magnifici auctoris habebat, alterius fuit longe diversi ...'

47. Huyben, Debonnie 1957, p.145.

48. Aldus formuleerde ik het in 1977. Ik kan

daar, nu ik de verwijzingen naar andere kloosters alle in een database heb opgenomen, nog een tweede argument aan toevoegen. De drie genoemde kloosters zijn opmerkelijk frequent aanwezig in Rooklooster. Mariënhage overtreft alle andere kloosters met bijna duizend titels, zelfs Sint Maarten (ca. 650 titels); Nijmegen telt ruim 200, Mariënborn bijna 450 vermeldingen. Die vier behoren daarmee tot de zeven meest geciteerde kloosters, samen met de Kartuize van Antwerpen (ca. 400), Gaesdonck (ca. 240) en Affligem (ca. 225).

Er is nog een materiële eigenaardigheid die kan worden opgevat als een aanwijzing dat Mariënhage aanvankelijk in het Register van Sint Maarten ontbrak. Sigle en naam van het klooster zijn in de lijst van bibliotheken (waarin ten opzichte van Sint Maarten, zoals in het vervolg wordt besproken, niets veranderd lijkt) pas achteraf bijgevoegd. Dit is begrijpelijk als het teken ook in de lijst van Sint Maarten in de marges was bijgeschreven, waardoor Geens pas achteraf constateerde dat hij het had overgeslagen.

het Register van Sint Maarten is overgenomen. In werkelijkheid is die lijst in tweeën gedeeld. Een eerste omvat volgens het opschrift de bibliotheken van Gelre, Keulen, Kleef en Utrecht (hier kortheidshalve verder de Gelderse lijst geheten), een tweede Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Luik, Namen en Mechelen (voor mij de Brabantse lijst).⁵⁰ De eerste lijst is onderverdeeld in twee alfabetische reeksen, waarvan de eerste – op een straks nog te bespreken uitzondering na – precies overeenstemt met de geografische omschrijving in het opschrift. De reeks die daarop volgt is regionaal een ratjetoe; hij bestrijkt de hele Nederlanden, van Brugge tot Zwolle en van Den Briel tot Luik. Die past dus noch onder het eerste, noch onder het tweede opschrift. Wij noemen die daarom verder de gemengde lijst.

Het patroon van de lijsten is niet alleen verwarrend, het is ook moeilijk te begrijpen vanuit Sint Maarten. Welke bibliotheken zouden immers voor de Leuvenaren interessant zijn? Allereerst natuurlijk de bibliotheken onder de rook van de stad, daarnaast belangrijke collecties op grotere afstand, en dan vooral kloosters waarmee Sint Maarten nauwe contacten onderhield. In dat licht is de samenstelling van de Brabantse lijst vanuit Leuven begrijpelijk. Het zwaartepunt ligt inderdaad op Leuven zelf en zijn onmiddellijke omgeving. Verderop gaat het vooral om kloosters van de Windesheimse Congregatie (krt.3). Het in deze lijst ook vermelde Heer-Florenshuis in Deventer, dat al eerder op de Gelderse lijst vermeld was, lijkt er verdwaald. Maar ook dat is begrijpelijk als wij de nauwe banden tussen de Leuvenaren en de mannen uit de IJsselstad voor ogen halen: Sint Maarten was vanuit het Heer-Florenshuis gesticht. Bovendien bezaten de Deventenaren een van de beste bibliotheken in de Noordelijke Nederlanden.⁵¹

De Gelderse lijst biedt tegen een Leuvense achtergrond nogal wat problemen, al zijn ook hier de windesheimer kloosters goed vertegenwoordigd (krt.2). Het is bijvoorbeeld niet te begrijpen dat het Heer-Florenshuis er andermaal wordt genoemd, nu met een ander siglum. Maar vanuit het perspectief van Sint Maarten is het nog vreemder dat de kruisbroeders in Hoei er een plaatsje kregen. Die zouden er eerder op de Brabantse of op de gemengde lijst zijn geplaatst. Voor de rest is de lijst ongeveer even homogeen als de Brabantse. Het centrum ligt er, zo-

als uit de kaart blijkt, in het oude Hertogdom Gelre. Er zijn uitschieters naar het noorden, langs de IJssel, naar het zuiden en naar het oosten, het Rijnland in, maar opnieuw kan het feit dat het dan vooral om windesheimse kloosters gaat (en huizen van de broeders van het gemene leven) een verklaring zijn voor een plaats in het Register.

Het gebied van de Gelderse lijst was vanuit Leuven moeilijk te bestrijken. Maar, vreemder nog, er staan verschillende bibliotheken op die naar Leuvense maatstaven weinig of geen nut hebben. Wat zouden de Martinisten moeten doen met de boeken van de biechtvader van de zusters-regularissen in het dorp Geldern?⁵² De kapittelbibliotheken van Kleef, Emmerik en waarschijnlijk ook Xanten waren voor hen al evenmin van direct belang. Bepaald armoedig moet de bibliotheek geweest zijn van de karmelieten in Moers,⁵³ en evenmin zal er vanuit Leuven gezien wat te halen zijn geweest in het pas in 1453 of daaromtrent gestichte windesheimer klooster in Uedem.⁵⁴ Het patroon van bibliotheken lijkt daarom een aanwijzing dat het Register van Sint Maarten uit een excentrisch gelegen bron materiaal over andere bibliotheken kreeg aangeleverd.

Er zijn meer argumenten die wijzen op een oorsprong buiten Leuven. Het zwaarst weegt wel de distributie van vindplaatsen, vooral bij boeken die bij de Moderne Devoten algemeen gangbaar waren. Het meest typerende voorbeeld is de *Imitatio*, die uiteraard vrijwel nergens ontbrak. In dit geval kennen we de bewoordingen van het Register van Sint Maarten tot op de letter via een notarieel afschrift.⁵⁵ Daardoor is bekend dat in de tekst van Roelants de vier boeken van de *Imitatio* als afzonderlijke werken waren opgenomen. Bij boek I waren vier exemplaren opgegeven, drie in Gelre en maar een in Brabant, en dat was van Sint Maarten zelf. Voor de volgende boeken is de verhouding globaal hetzelfde. De Gelderse exemplaren konden voor Leuven van geen enkele betekenis zijn.

In andere gevallen beschikken wij niet over zo'n betrouwbaar afschrift van de tekst van het Register van Sint Maarten, maar het Register van Rooklooster geeft soms nog een goed beeld van wat er aan exemplaren genoteerd moet zijn geweest. Zij bieden vaak hetzelfde patroon. Tabel I geeft een overzicht van populaire titels die ik aantrof bij mijn eerste onderzoek van Rooklooster. De gegevens spreken duidelijke taal. Er waren, zo blijkt, vooral exem-

49. Vgl. hierboven, n.9, n.12. Dat er praktisch niets aan was veranderd blijkt ook uit het feit dat Petrus Trudonensis, zoals eerder gezegd, spreekt van 'bijna honderd bibliotheken' die in het Register van Sint Maarten opgenomen waren. Zie ook Lourdaux 1974, p.302.

50. In het handschrift is de omschrijving van de eerste regio meer op Gelre toegespitst: 'loca terre Gelrensis et aliarum quarundam terrarum circumiacentium'. Vergelijk daarnaast de omschrijving van de tweede regio: 'loca diversa terre Brabantie, Flandrie, etc.

Boven de tabel staat: 'Prima tabula sillabarum;

huius tabule signa in sequentibus sunt sillabe quibus denotantur loca terre Gelrensis, Coloniensis, Clevenensis, Traiectensis.' (Vgl. afb.42). Boven de tweede: 'Secunda tabula litterarum; huius tabule signa in sequentibus sunt littere quibus signantur diversa loca Brabantie, Flandrie, Hannonie, Leodii, Namurcii, Mecheline.'

51. Zie Obbema 1973, inz. p.118-21.

52. Vgl. Eva Lüders, in *Studia neophilologica* 32(1960), p.128-29; zie nu ook M. Costard, 'Predigthandschriften der Schwestern vom gemeinsamen Leben, Spätmittelalterliche Predigtüberlie-

ferung in der Bibliothek des Klosters Nazareth in Geldern', in V. Mertens e.a., *Die deutsche Predigt im Mittelalter* (Tübingen 1992), p.194-222.

53. Zie H.G.J. Lansink, *Studie en onderwijs in de Nederduitse provincie van de Karmelieten* (Nijmegen 1967), p.311-12.

54. *Mon. Windesh.*, dl.2, p.428-34, inz. p.430-31.

55. Het afschrift dankt zijn ontstaan aan een wetenschappelijk congres in 1681 waar alle argumenten over auteurschap van de *Imitatio* werden gewogen. Het is herhaaldelijk uitgegeven, o.a. bij Lourdaux 1974 (bijl.), p.308-9.

TABEL I: VOORBEELDEN VAN BEKENDE WERKEN DIE VOORNAMELIJK VERWIJZINGEN HEBBEN NAAR BIBLIOTHEKEN OP DE GELDERSE LIJST

Fol.	Titel	I	II	III	IV
48r	Ambrosius, <i>De officiis</i>	1	–	–	5
56v	Augustinus, <i>Retractiones</i>	3	+	–	6
78v	Benedictus, <i>Regula</i>	2	–	–	5
84r	Bonaventura, <i>Breviloquium</i>	3	+	–	3
	–, <i>Lignum vitae</i>	5	+	–	3
91v	Cassianus, <i>Collationes</i>	1	+	–	3
92v	Caesarius van Heistebach, <i>Dialogus miraculorum</i>	1	–	1	4
95r	Clymachus, <i>De spiritualibus ascensionibus</i>	1	+	1	4
114r	Egidius, <i>Aurea verba</i>	4	+	1	3
149r	Gregorius, <i>Moralia</i>	2	+	1	2
170v	Hugo van St. Victor, <i>De institutione monachorum</i>	2	+	1	3
286r	Comestor, <i>Historia scolastica</i>	1	+	1	2
384v	Thomas Aquinas, <i>Summa I, II, 1-2</i>	2	+	1	2-3
369r	Durandus, <i>Rationale divinarum</i>	1?	–	1	6

Toelichting op de kolommen:

- I Aantal exemplaren aanwezig in Rooklooster
- II Vermelding van de aanwezigheid in Sint Maarten
- III Aantal overige verwijzingen naar de Brabantse lijst
- IV Aantal verwijzingen naar de Gelderse lijst

plaren van de Gelderse lijst geregistreerd. Die kunnen niet zijn opgenomen door Gerardus Roelants zelf. Want het is ondenkbaar dat hij als ervaren bibliothecaris zo ver van huis gezocht zou hebben naar titels die hij in overvloed in zijn eigen omgeving kon vinden.

Tenslotte kan in dit verband een stuk van het Register worden aangehaald dat tot nu toe vrijwel buiten beschouwing bleef, de lijst van heiligenlevens. Daar zijn bijna exclusief kloosters uit Brabant opgenomen. Van de Gelderse lijst komt wel met een zekere frequentie het klooster Mariënborn bij Arnhem voor, maar dat is, zoals al gezegd, later in Leuven zelf bewerkt op basis van een catalogus. De andere belangrijke uitzondering is het klooster Windesheim. Ook dat hoeft ons niet te verbazen. Het moederklooster was het gewone trefpunt voor de jaarlijkse kapittelvergaderingen van de Congregatie, waar alle vestigingen vertegenwoordigd waren. Zo moeilijk was het dus niet om informatie over het boekenbezit daar te verwerven.⁵⁶ Daarentegen ontbreken de andere bibliothe-

ken van de Gelderse lijst hier vrijwel geheel.⁵⁷ Dat is des te merkwaardiger als wij bedenken dat juist heiligenlevens sterk lokaal bepaald zijn. Wie vanuit Brabant zo veel mogelijk heiligenlevens bij elkaar zocht, kon juist in Gelre onbekend materiaal vinden.

De enige plausibele verklaring is dat de sectie heiligenlevens oorspronkelijk nog niet was opgenomen in het Register en pas in Leuven vervaardigd is, wat weer inhoudt dat men daar van een ouder Register zonder dat stuk was uitgegaan. Dat oudere Register moet dan wel in Gelre ontstaan zijn. Zo wordt immers ook verklaard waarom veel voorkomende boeken vooral Gelderse sigla kregen. Maar ook de samenstelling van de Gelderse lijst, die vanuit Leuven perspectief nogal onbegrijpelijk was, krijgt dan zin. Zelfs de kruisbroeders van Hoei konden er op die manier verdwalen bij de Geldersen, want zij waren vanwege de intensieve relaties met de Moderne Devoten in de IJsselstreek veel nauwer met Gelre verbonden dan andere kloosters in het Luikse.⁵⁸ Alles overwegend is er dan ook voldoende reden om aan te nemen dat aan het Register van Sint Maarten een Gelders Register voorafging. Die veronderstelling wordt bevestigd als wij dat Register proberen te lokaliseren.

Het Register van Gaesdonck

Zoals de bibliotheek van Rooklooster duidelijk sporen naliet in het Register van Rooklooster, zo is ook de bibliotheek van Sint Maarten nog duidelijk herkenbaar. De daar aanwezige titels zijn, zoals het hoort, bijna altijd voorzien van een incipit, ook als dat in andere naslagwerken, met name dus Trithemius, ontbreekt. Een tweede kenmerk van de plaats van oorsprong is dat de huisbibliotheek naar verhouding goed is vertegenwoordigd, omdat een compiler alle titels uit eigen bezit erin verwerkte. Dat geldt voor Rooklooster, maar ook voor Sint Maarten. Als wij dus de Gelderse herkomst van een derde Register opsporen, dan wijzen kwaliteit en frequentie van de titels op maar één kandidaat: Gaesdonck.⁵⁹

Op de kaart is te zien dat deze succesvolle windesheimse stichting in het hart ligt van het gebied dat door de Gelderse lijst bestreken wordt. Een oude belangrijke bibliotheek in de onmiddellijke nabijheid was de cisterciënzer abdij van Kamp of Altenkamp. De talrijke verwijzingen naar dit klooster laten zien dat de compiler van het Register van Gaesdonck graag van de daar aanwezige boe-

56. Overigens moet hier opgemerkt dat de verwijzingen naar Windesheim in deze sectie alleen voorkomen onder de letters A, B en P. Ook de spreiding in het auteursgedeelte is nogal onevenwichtig. Het wekt de indruk dat het werk aan deze bibliotheek abrupt is afgebroken. Bij de compiler van Rooklooster kan ook dit de indruk hebben gewekt dat er aan Sint Maarten niet de laatste hand was gelegd. (Vgl. n.12).

57. De enige uitzondering is een verwijzing naar de bibliotheek van de kartuizers in Arnhem

(f.392r). Maar die staat zo alleen dat het niet gewaagd is hier aan een toevallige informatie te denken.

58. Over de banden van de windesheimse kloosters en de broeders van het gemene leven in de IJssel-regio met de kruisbroeders, zie P. van den Bosch, *Studiën over de observantie de kruisbroeders in de vijftiende eeuw* (Diest 1968).

59. Zo lang het Register van Rooklooster niet is uitgegeven, zal men moeten varen op de lijst van anoniemi bij Van Mierlo 1930 (bijl.). Uitzonde-

ringen daar zijn B 9 en 10, waar het incipit overbodig lijkt, F 4, waar de verwijzing naar Gaesdonck verdoemd is (vermoedelijk te combineren met F3) en E 11 en 13, waar de tekst gecorrumpereerd is. Mijn inventarisering van de overige titels in het Register leverde geen tegenstrijdigheden met de Gaesdonckse hypothese op. Zie over het klooster R. Scholten, *Gaesdonck, Geschichte des Klosters der Regulieren Chorherren* (Münster i.W. 1906); *Mon. Windesh.*, dl.3, p.154-67, met de daar vermelde literatuur.

ken gebruik maakte om de eigen gegevens aan te vullen, zoals Rooklooster op zijn beurt door het nabijgelegen Groenendaal zou worden verrijkt.

De bibliotheken van Gaesdonck en Kamp zijn voor een groot deel verloren gegaan en het weinige dat bewaard is, is wijd en zijd verspreid.⁶⁰ Dat maakt het moeilijk de expansie van het boekenbezit in de tweede helft van de vijftiende eeuw goed in kaart te brengen. Dat heeft weer tot gevolg dat de Gaesdonckse fase in de voorgeschiedenis van het Register op basis van de nog voorhanden boeken niet solide te dateren is. Gelukkig beschikken we langs een andere weg over een betrouwbaar uitgangspunt. De Gaesdonckse archieven geven hier bij toeval het gezochte antwoord.

In 1483 stierf een zekere Johannes Foyken van Emmerich, bibliothecaris van het klooster, die voor het eerst in 1452 als priester genoemd wordt. In een beknopte levensbeschrijving in het sterfboek van het klooster heet het dat hij als bibliothecaris geen gelijke *in de orde* had.⁶¹ In de woordkeus valt op dat Foyken niet vergeleken wordt met zijn voorgangers ter plekke, zoals wij zouden verwachten, maar met zijn collega's in de windesheimse Congregatie. Als compiler van een Register was daar ook alle reden voor. Want juist dat dwong hem tot contacten buiten het besloten wereldje van zijn eigen gemeenschap. Ik heb er dan ook geen moeite mee om deze uitzonderlijke bibliothecaris te houden voor de man achter het Register van Gaesdonck. Dezelfde bron levert ons ook de naam van een trouwe hulp van Foyken bij het bibliotheekwerk. Het was een zekere Riquinus Allardi van Schoonhoven, metgezel van Johannes, bijna tot in de dood. Hij stierf eveneens in 1483, drie dagen vóór Foyken.⁶²

Het jaartal 1483 kan dus veilig als *terminus ante quem* van het Register van Gaesdonck worden beschouwd. Een betere datering is niet mogelijk. Er is alleen nog een zwakke aanwijzing dat het werk aan het Register op zijn laatst in 1470 al volop aan de gang was.⁶³ Een nadere precisering

is misschien nog mogelijk als de speurtocht naar bewaarde exemplaren van andere bibliotheken in de Gelderse lijst is afgesloten. Tot nu toe lijkt dat echter geen deugdelijk houvast op te leveren. Ik neem aan dat de grondslag van het Register in Gaesdonck al in de jaren zestig is gelegd. De eerste opzet was immers een uiterst tijdrovende onderneming. Voorts is wel bewezen dat dat Register geen lijst van heiligen bevatte; die kwam er pas in Sint Maarten bij. Tenslotte is er de kwestie van de zogenaamde gemengde lijst van kloosters. Talrijke daar genoemde bibliotheken zijn zeker vanuit Sint Maarten voor het eerst opgenomen. Maar het is niet uitgesloten dat er al in Gaesdonck een begin mee was gemaakt.⁶⁴

Achtergronden van de Registers

Nu de opzet en de voorgeschiedenis van het Register van Rooklooster verklaard is, zijn de gegevens beter te interpreteren. Maar dat is niet de enige winst. Studie van middeleeuwse bibliotheekcatalogi heeft immers niet de verklaring van boektitels als enige, laat staan als hoogste doel. In dit geval verraadt het ook iets over de houding van de bewerkers tegenover literatuur.

Veel vroege catalogi zijn in principe alleen maar een inventaris. De boeken staan er beschreven als kostbaar bezit dat vooral niet verloren mocht gaan. In Rooklooster waait tussen de regels door een andere wind. Hier worden de boeken gewaardeerd vanwege hun inhoud. Er is een zekere 'bibliografische' perfectie bereikt, die gericht is op herkenning van de tekst. Ook dit heeft een lange voorgeschiedenis. Allereerst natuurlijk in de literatuurcatalogi, maar ook in de catalogi van bibliotheken. Bij een kleine bibliotheek was een simpele inventaris van de banden toereikend. Zelfs de gecompliceerde, typisch laat-middeleeuwse verzamelbanden waren voldoende toegankelijk met een gedetailleerde inhoudsopgave voor in de band als geheugensteuntje.⁶⁵ Dit middel moest ech-

60. Vgl. voor Gaesdonck G. Hövelmann, 'Die Handschriften der Klosterbibliothek Gaesdonck', in *Gaesdoncker Geschichtsblätter* 21(1968), p. 44-75, *ibidem* 22(1969), p.157-59; *Mon. Windes.*, dl. 3, p. 157-59; S. Krämer in *MBKDS*, Ergb.1, p.284-85. Zie ook hieronder nt.70. Voorts voor Kamp: G. Rathgen, 'Die Handschriften der Abtei Camp', in *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 53 (1936), p.114-34 en de overige literatuur bij S. Krämer in *MBKDS*, Ergb. 1, p.386-87.

61. 'Anniversarium fraternitatis fratris Johannis Veuck de Embrica, presbiteri huius domus professi, hic obiit anno domini 1483. Qui huius domus amarius existens pluribus annis fidelissimus incredibili fervore de talento sibi credito in scribendis, aggregandis et corrigendis libris egit exactissimam diligentiam, ita ut in his nulli in toto ordine putaretur esse secundus.' Geciteerd bij Hövelmann, *a.w.*, p.72.

62. 'Anniversarium fraternitatis Riquini Allardi de Schoonhovia, presbiteri huius domus professi. Hic obiit anno domini 1483, qui quidem fi-

delissimus extitit cooperator fratri Johanni de Embrica armario in scribendis et corrigendis libris. Et cuius individuus comes in vita semper extiterat, pro zelo disciplinae et librariae in morte quoque non est ab eo divisus, nam tribus diebus ante illum diem clausit extremum.' Geciteerd bij Hövelmann, *a.w.*, p.72.

63. Het is lang een vraag geweest waarom Thomas van Kempen, die in 1471 stierf, in het Register van Sint Maarten nog onder de levenden werd voorgesteld (*canonicus est regularis in monte sanctae Agnetis*), zoals blijkt uit de stukken van het genoemde Imitatio-congres. Zie Lourdaux 1974 (bijl.), p.305. Daarom is daaraan een argument te ontleen voor de datering van Gaesdonck in de veronderstelling dat Sint Maarten op dit punt zijn voorbeeld getrouw volgde.

Vgl. ook de titel van Jan Brugman, *Devotus tractatus ad exercitia passionis*, volgens Rooklooster, f. 204v, alleen aanwezig in Gaesdonck, met een vermoedelijk uit dat Register te herleiden biografische notitie dat de prediker stierf in 1473; het hs.

uit Gaesdonck is in dit geval bewaard: Einsiedeln, Abtei, hs. 220. Zie F.A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M.* (Groningen 1967), p.141-42, 143.

64. Het zwaartepunt ligt ook hier bij de Moderne Devoten met het huis van de Broeders in Gent en zeven windesheimer kloosters (Amsterdam, Den Briel, Eemsteijn, Elzeghem, Utrecht en Zwolle). Daarnaast achttien instellingen van andere pluimage, vooral uit het Zuiden, waaronder vier in Brugge en drie in Luik. Gemeten naar het aantal vermeldingen is het zuiden veel beter vertegenwoordigd. De meeste kloosters van de lijst zijn nauwelijks in het Register terug te vinden. Daarom is hun opneming vermoedelijk meestal te herleiden tot incidentele informatie. Vgl. voor de regulieren te Haarlem Lotte Hellinga-Querido, *Uit de voorgeschiedenis van de Stadsbibliotheek te Haarlem* (Haarlem, enz. 1971), p.31, waar overigens een verwijzing naar het klooster op f.57v onopgemerkt bleef.

65. Vgl. de titels in de Leidse catalogus, hieronder, 9: 'Een Hollandse kloosterbibliotheek'.

ter steeds meer tekortschieten, naarmate de collecties omvangrijker werden. Daarom waren bij grote verzamelingen verfijnder instrumenten noodzakelijk, vooral in de tweede helft van de vijftiende eeuw, toen het aantal banden onstuimig groeide. De daarvoor nodige analytische catalogi zijn uit de Nederlanden nauwelijks bekend. Maar het onderzoek van het Register van Rooklooster en zijn voorgangers leert dat dit soort catalogi in de tweede helft van de vijftiende eeuw verbreid moet zijn geweest.⁶⁶

De introductie van de registers luidde een nieuwe fase in van het bibliotheekbeheer. Sindsdien hadden de lezers niet alleen een overzicht van wat er was, maar ook van wat er ontbrak; zelfs werd er de weg naar exemplaren elders gewezen. Daardoor werd een rationele uitbouw van het eigen bezit gemakkelijker, terwijl daarnaast systematisch literatuuronderzoek mogelijk werd. Natuurlijk waren die eerste stappen verre van volmaakt. De compilatoren hadden vaak geen andere mogelijkheid dan maar te vertrouwen op gebrekkige catalogi. De proloogschrijver van Rooklooster blijkt daarvan goed doordrongen en talrijke kritische notities in het Register bewijzen dat hij – misschien al op het spoor gebracht door kanttekeningen in Sint Maarten – herhaaldelijk twijfelde. De problemen groeiden naarmate hem meer vreemd materiaal onder ogen kwam. Een observatie van de compiler van het Keulse Register is in deze samenhang het noteren waard:

‘Dit zijn de *Sermones communes* van Augustinus die ik gezien heb. Als ik toen ervaring gehad had, zou ik ze anders hebben opgetekend en geciteerd. Maar te grote spoed bij het exciperen maakte me toen onvoorzichtig.’⁶⁷

Andere compilatoren zal het niet anders vergaan zijn. Het gekozen systeem riep bij voortzetting onvoorziene moeilijkheden op.

Tenslotte hebben we het Register te evalueren in het licht van de boekbedrijvigheid van de Moderne Devoten. Juist in hun kringen worstelde men met ‘bibliografische’ problemen. Het belangrijkste bewijs zijn de vier Registers die zeker in een windesheimse omgeving ontstonden.⁶⁸ Aanvankelijk was ik geneigd de ontwikkeling daarvan vooral te zien in samenhang met het groeiend aanbod van gedrukte boeken. Geschreven boeken werden immers vooral in eigen huis gemaakt, waardoor van meet af aan een vertrouwde relatie met de literatuur ontstond. Die traditie werd afgebroken bij de introductie van het gedrukte boek, dat elders geproduceerd was. Het waren ten dele onbekende teksten, waarvoor nog geld moest worden betaald ook. Dat hield in dat er andere eisen aan de collectievorming te stellen waren. Voortaan was het niet alleen

nodig precies te weten wat er al was, maar ook wat er voor aanschaf in aanmerking kwam. Ongetwijfeld heeft dat een rol gespeeld bij de ontwikkeling van de registers. Maar er is nog een ander aspect dat misschien veel zwaarder woog om zo’n moeizame en tijdrovende onderneming te beginnen.

Onderzoek van de hoofdstromingen van de Moderne Devotie, de broeders van het gemene leven en de windesheimers, legt maar al te graag de nadruk op hun aversie tegen de officiële theologie. Maar wie goed toekijkt, ziet dat het niet zo zeer gaat om een vijandige houding, als wel om afstand nemen van academische disputen en polemieken. De Moderne Devoten grepen over de verworvenheden van de scholastiek heen terug naar de bronnen van het vroege Christendom, de Openbaring en de patristiek. Daar vonden ze de inspiratie voor hun nieuwe levensvormen. Die houding bereikte een hoogtepunt in de eigen geschiedschrijving omstreeks het midden van de vijftiende eeuw, toen een volgende generatie voor het nageslacht het beeld van de *patres primitivi* vastlegde, van de stichters van de beweging en hun eerste leerlingen. Zij hadden succes, want hun beeld bepaalt nog steeds in hoge mate onze opvattingen over de Moderne Devotie.

Nu is het een algemeen verschijnsel dat de grondleggers van een beweging tot in de hemel geprezen worden door de volgende generaties, voorzover die zich als de echte erfgenamen beschouwen. Het zijn vooral de conservatieven die met zulke biografische kronieken de oorspronkelijke idealen van de stichters zuiver en ongerept dachten te bewaren tegen de zich opdringende veranderingen. Het resultaat was natuurlijk eerder hagiografie dan historiografie.⁶⁹ Maar de brede hoofdstroming binnen de beweging was minder verkrampd. Die zocht en vond andere paden. Zo lijkt in de tweede helft van de vijftiende eeuw ook de actieve omgang met de erfenis van het verleden nieuwe wegen in te slaan. Dat blijkt alleen al uit het bredere spectrum van literatuur dat uit de registers kan worden afgelezen, maar nog meer uit verschillende ambitieuze ondernemingen die in die tijd van de grond kwamen. Ze zijn tot op zekere hoogte te vergelijken met de door de eerste windesheimers doorgezette bijbelrevisie en de opbouw van een corpus van patristiek, dat we kennen door de geschiedschrijving van Johannes Busch. Voor die latere projecten zijn we vooral afhankelijk van wat er aan handschriften over is. Op die manier kennen we het kritisch bewerkte corpus van kloosterregels van Gaesdonck uit de jaren 1465-’67, waarvan tenminste één deel bewaard is,⁷⁰ het gigantische menologion van Bōdden⁷¹ en de corpora van heiligenlevens uit Brabant, met dat van Johannes Gielemans als meest vermaarde

66. Het is daardoor duidelijk dat de Broeders in Deventer en de windesheimers van Arnhem, Eindhoven, Gaesdonck, Leuven en Nijmegen, voorts ook verschillende kartuizerkloosters en huizen van de kruisbroeders al over dit soort cata-

logi beschikten.

67. Basel, UB, hs. F VI 52, p. 26: ‘Communes sermones Augustini quos vidi; si fuissem tunc expertus, allegassem et quotassem aliter, sed tunc excerpando nimia celeritas me fecit incautum.’

68. Een vijfde kandidaat blijft uiteraard het Keulse register.

69. Zie B. Kruitwagen 1942, p. XVI-XVII, 29-30, vgl. p. 257-60.

voorbeeld.⁷² Op het einde van de eeuw bereikten dit soort activiteiten een hoogtepunt in het werk van Augustinus Dodo. Amerbach stuurde hem op handschriftenjacht voor zijn monumentale editie van de *Opera omnia* van Augustinus.⁷³

Uit dit soort ondernemingen spreekt dezelfde geest die ook de registers kenmerkt: een onverzettelijke wil om voor het nageslacht de literaire traditie zo goed mogelijk vast te leggen. In dit perspectief droegen de reguleren

van Windesheim bij aan de schepping van de Nieuwe Tijd. Zij hielden daarbij vast aan hun oude tradities en werden spoedig achterhaald door de mogelijkheden van de drukpers en door de filologische methoden die in nieuwe centra van wetenschap ontwikkeld werden. Maar dat is niet de juiste meetlat om hun werk te beoordelen. In het licht van de eigen tijd leverden ze een indrukwekkende prestatie.

70. Hs. Keulen, Historische Archiv, W 231, vervaardigd door de Gaesdoncker Arnoldus Losen in Gaesdonck naar het Corpus van Benedictus van Aniane (vgl. *LMA*, 1, k.1864-67), op basis van het enige karolingische hs. in St. Maximinus in Trier (thans München, BSB, clm. 28.118). Tekstkritiek (die natuurlijk naar de maatstaven van de tijd moet worden verstaan) blijkt uit de kanttekeningen in het handschrift, die zijn uitgegeven door J. Vennebusch, *Die theologischen Handschriften des Stadtarchivs Köln*, 4, p.116-21, inz. p.117, met de daar

aangehaalde literatuur. Het handschrift behoorde (later?) aan Corpus Christi in Keulen. Gaesdonck zal nog een tweede band met kloosterregels gehad hebben, zo valt af te leiden uit de vele verwijzingen naar dit soort teksten met het sigle voor het Gelderse klooster in het Register van Rooklooster die niet in het Keulse handschrift voorkomen.

71. Zie W. Oeser, 'Die Handschriftenbestände und die Schreibtätigkeit im Augustiner-Chorherrenstift Böttingen', in *Archiv für die Geschichte des Buchwesens* 7(1967), k.362-73.

72. Zie Petrus Trudonensis 1968 (bijl.), p.108-10, met de daar genoemde literatuur. Vgl. bijv. ook de collectie van de compiler van het Register van Rooklooster Antonius Geens, *ibidem*, p.10.

73. M.P. van Buijtenen, 'Windesheimers in Basel, St. Leonhard, 1462-1525', in *Postillen over kerk en maatschappij in de 15e en 16e eeuw, Erebundel R. R. Post* (Nijmegen 1964), p.200-33; B.M. Scarpatici, *Die Kirche und das Augustiner Chorherrenstift St. Leonhard in Basel*, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 131 (Basel, etc. 1974), p.323-31.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DE STUDIES OVER HET REGISTER VAN ROOKLOOSTER

(Weggelaten zijn studies die alleen dienden om een enkele bibliotheek of de tekstgeschiedenis van een werk te reconstrueren.)

- C. Mohlberg, 'Nachrichten von belgischen Sammelkatalogen des 15. Jahrhunderts', in *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* 33(1912), p.365-72.
- W. de Vreese, 'Een catalogus der handschriften in de Nederlandse kloosters van het jaar 1487', in *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1913, p.337-48, hier geciteerd naar de heruitgave in W.L. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde*, ed. P.J.H. Vermeeren (Zwolle 1962), p.71-84.
- Met de anekdoten over de ervaringen van De Vreese en Van Mierlo in Weenen, p.81, 83-84; vgl. echter Lehmann 1937.
- P. Lehmann, 'Quellen zur Feststellung und Geschichte mittelalterlicher Bibliotheken, Handschriften und Schriftsteller', in *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* 40(1920), p.44-105, hier geciteerd naar de herdruk in diens *Erforschung des Mittelalters*, 1 (Stuttgart 1951, = Leipzig 1941), p.306-58.
- J. van Mierlo, 'Een katalogus van handschriften in Nederlandse bibliotheken uit 1487', in *OGE* 2(1928), p.275-303.
- J. van Mierlo, 'De anonymi uit den Katalogus van Handschriften van Rooklooster', in *OGE* 4(1930), p.84-102, 316-57.
- P. Lehmann, 'Alte Vorläufer des Gesamtkatalogs', in *Festschrift Georg Leyh* (Leipzig 1937), p.67-81, hier geciteerd naar de herdruk in *Erforschung des Mittelalters*, 4 (Stuttgart 1961), p.172-83.
- J. Huijben, P. Debongnie, *L'auteur ou les auteurs de l'Imitation* (Louvain 1957), p.45-54.
- H. Silvestre, 'A propos d'anciens catalogues collectifs de manuscrits', in *Scriptorium* 15(1961), p.323-27.
- P.J.H. Vermeeren, 'Op zoek naar de librije van Rooklooster', in *Het Boek*, 3e r., 35(1962), p.134-73.
- W. Lourdaux, *Moderne Devotie en Christelijk Humanisme, de geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot in het einde der XVIe eeuw*, (Leuven 1967), inz. p.12-14.
- Petrus Trudonensis, *Catalogus scriptorum Windeshemensium*, ed. W. Lourdaux en E. Persoons (Leuven 1968), *passim*.
- W. Lourdaux, 'De handschriften van Sint Maarten te Leuven', in *Sources de l'histoire religieuse. Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België* (Leuven 1968), p.154-63.
- A. Gruijs, 'Fragments d'un catalogue ancien de Groenendaal ayant servi du répertoire de Rouge-Cloître', in *Varia codicologica, Essays presented to G.I. Lieftinck*, dl. 1 (Amsterdam 1972), p.75-86.
- Obbema 1973, p.26-28.
- W. Lourdaux, 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten', in *Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-Bas avant 1600. Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden voor 1600* (Brussel 1974), p.247-325.
- M. Mittler, 'Nachrichten zum Bestand der Siegburger Abteibibliothek in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts aus einer Wiener Handschrift', in diens *Studien zur Geschichte der Siegburger Abteibibliothek* (Siegburg 1974), p.1-41, 63.
- Obbema 1977, zie de voetnoot op de titel.
- A. Derolez, *Les catalogues de bibliothèques*, Typologie des sources du moyen âge occidental, A-V, A.3 (Turnhout 1979), p.46-47.
- W. Lourdaux, M. Haverals 1982, inz. p.71-84.
- R.H. Rouse, M.A. Rouse, 'Bibliography before print: The medieval De viris illustribus', in P. Ganz (ed.), *The role of the book in medieval culture, Proceedings of the Oxford International Symposium 1982*, (Turnhout 1986), p.133-53, inz. p.151-52.